

Hogyan érzik magukat az írók?

DOMOKOS MÁTYÁS: Korunk egyik nagy kritikus szellemének, Németh Lászlónak volt a meggyőződése, hogy az irodalom voltaképpen az élet mindenkori állapotának a diagnosztizálása a művészet eszközeivel. Németh László orvos is volt, ezért ennek a szerepnek a megnevezésére előszeretettel használt egy orvosi kifejezést: szerinte minden irodalmi mű valamifajta „status praesens” is: művészi látélet, adat- és kórfelvétel az élet mély bajairól. Nos, ha elfogadjuk Németh László gondolatát, akkor megkísérti az embert annak a lehetősége is, hogy ilyen felvételt készíthetnének magáról az irodalomról is. Egy-egy adott pillanatban. S vajon nem szükséges-e az ilyen szembesülés az élet kifejezésére hivatott irodalom helyzetével — ha úgy tetszik, bajjával — olyan időkben, amikor ez a bizonyos adott pillanat valóban világtörténelmi erejű változásokat hordoz? Amikor a politikánál hatalmasabb és mélyebb folyamatok minden ízében átmegeg átjárják és formálják az élet — és az irodalom — minőségét? A Kossuth Rádió sorozata ennek az elemzésére tesz kísérletet, minden alkalommal egy-egy irodalmi műhely, rendszerint irodalmi folyóirat stúdióbeli kerekasztala körül, azoknak a részvételével, akik ennek a műhelynek maguk is munkatársai, illetőleg írókként szellemi vonzáskörébe tartoznak. Első alkalommal a Kortárs hívott meg ide néhány író szerzőgárdájából. Csalog Zsolt, Jókai Anna, Kis Pintér Imre, Orbán Ottó, Parti Nagy Lajos és Tornai József cserélnek eszméket, mondják el véleményüket arról, hogyan is érzik, hogyan is érezhetik magukat az írók ma, 1992-ben, azoknak a nagy változásoknak a forgatagában, amelyeket nemcsak az írók élnek meg mostanában, hanem az egész magyar társadalom, sőt egész Európa, az egész világ. De tudunk-e erről írni és beszélni ma, 1992-ben? Mert a hogylétünket tudakoló magánérdekű kérdés ezen a ponton közügygé is válik. Hiszen az író azt mondja ki, ha tudja, ami a kor lelkében érlelődik, de közben azt is tudnia kell, hogy ez az éresi folyamat független az ő akaratától. Hogy látjátok ti ezt?

ORBÁN OTTÓ: Szerintem az irodalom és az írók egy kulturális sokk állapotában léteznek. Mindannyian érezzük az idő változását, a saját életünkön belül is meg a környezetünkben is, és érezzük annak a feszültségét, hogy ezt nem tudjuk érvényesen megfogalmazni, vagy legalábbis nem tudjuk olyan módon összefüggően megfogalmazni, hogy abból kiteljen egy korszaknak a teljes képe. Az történt ugyanis, hogy minden, ami az életünkben szilárd volt, a magatartásmodellünk, az, hogy meddig terjed az írás, és hol kezdődik a politika — ez mind megváltozott, és tulajdonképpen a nagy újdonság, az új fejlemény az, hogy rá kellett ébrednünk: vissza kell térnünk az irodalomba, és minden mondanókat azon keresztül kell kifejtelnünk és elmondanunk, de ezenközben a körülmények kilőtték alólunk az irodalmat, mármint a feltételeit.

KIS PINTÉR IMRE: Én úgy válaszolok a kérdésre, hogy az írók többsége rosszul érzi magát, legalábbis tanácstalanul és zavarodottan éli meg ezt a nagy változást. Különbséget tennék azon-

ban a külső és belső okok között. Így nézve külső tényező a fokozódó létbizonytalanság állapota, a lapok és kiadók, egy szóval a műhelyek fenyegetettsége, a közönség fásultsága, a szellemi élet intézményrendszerének zűrzavaros helyzete. Riasztó, hogy se a kormánynak, sem az ellenzéknek nincsen átgondolt értelmiségpolitikája. A mecénatúrára törvényes biztosíték kellene, nem kegyelemkenyér. A politika egyébként közvetlenül is tizedeli a szellem embereit, gondolkodik meg, hogy hány író vagy tudós ment el profi politikusnak, és hányan fordulnak inkább a direkt publicisztikához: nem utolsósorban a biztosabb megélhetésért. De én a külső hatások körébe sorolnám a kritika, a művészetközvetítés elégtelenségét is. S ez már részben átvezet a belső ügyek területére, ahol is az íróknak szembe kell néznie az irodalom példátlan térvésztesével, mert a valóban létrejött szabadságban érvénytelenné váltak bizonyos magatartásformák; némely szavak, fogalmak jelentése kiürült, viszonylagossá vált. Szembe kell néznünk az elmúlt negyven év bűneivel, mint például az eredendően spontán szellemi folyamatok mesterséges eltorzításának a technikájával. Ezek következménye — többek között — irodalmunk struktúrátlansága, és ami alighanem a legfájóbb: a párbeszéd hiánya. A megértés képtelensége a különböző írói csoportok vagy nemzedékek között.

TORNAI JÓZSEF: Én olyan paradoxnak látom a helyzetünket, hogy ha kívülálló volnék, jókat nevezhetnék rajta, hiszen mi azon dolgoztunk évtizedeken át, hogy az irodalom ne legyen — hogy úgy mondjam — politikai szerepben, hanem legyen irodalom. Most, elérve ezt a helyzetet, vagy — hogy egy régies magyar jövőidő-formát használjak — elérendők vagyunk ezt a helyzetet, most iszonyatosan rosszul érezzük magunkat, pedig arról van szó, hogy egy szinte történelem előtti helyzetből csúszunk bele a valóságos 20. század végi helyzetbe. Ebben a történelem előtti helyzetben, Kelet-Európának ebben a szférájában az íróknak szükségképpen váteszi meg politikusi szerepet is el kellett játszaniok, de ez az elmaradottság jele, hiszen a nyugat-európai pluralisztikus rendszerekben az elit értelmiségnek ilyesféle, de még csak hasonló szerepe sincsen, a miénk tehát teljesen anakronisztikus volt. Mi pedig most ennek az anakronizmusnak a megszűnését szenvedjük meg, holott ez a normális állapot. Az irodalomnak, az írásnak nem kell megszentelt papi ornátusban szerepelnie a nemzet előtt, és egyáltalán nem is kell a nemzet előtt szerepelnie, a teljes elvilágiasodásra van szükség, a teljes szekularizációra, és akkor mindnyájan meg fogunk nyugodni.

DOMOKOS MÁTYÁS: Én erre a beszélgetésre néhány idézettel készültem, felolvasok az egyikből néhány sort, amit 1942-ben vetett valaki papírra: „Az író tudja, hogy nem menekülhet e kettős követelés, ez isteni és emberi feladat és számonkérés elől.” Vagyis ami a művek megalkotását és ami a politizálás, a kor kérdéseivel kapcsolatos véleménymondás kényszerét jelenti. Így folytatódik a gondolat: „Tudja, hogy műve torz és meddő marad, ha elzárja azt a korszak kérdései elől. Tudja, hogy éppen ő, aki lelkialkata szerint oly kevésbé alkalmas a harcoss szerepére, két karddal kénytelen harcolni.” Ha most azt mondanám, hogy ez az idézet mondjuk Németh Lászlótól vagy Illyés Gyulától származik, akkor mindannyian elfogadnátok. De nem, ez egy polgári elefántcsonttoronyból hangzik el, Márai Sándor írta *Iblet és nemzedék* című tanulmányában, aki ugyanúgy tisztában volt azzal, hogy ez elől a kettős természetű kihívás elől az író nem futhat meg, mint mondjuk a népi írók a 40-es években. És tisztában volt ezzel Tolsztoj is, hogy ne csak magyar példát mondjak. És neki is örök dilemmát jelentett, hogy mi a dolga az íróknak, a toll emberének, és mivel tett többet: azzal-e, hogy megírta a *Háború és békét*, vagy hogy megírta azokat a politikai röpiratokat, amelyeket szintén belső készítésre, őszinte indulattal vetett papírra.

JÓKAI ANNA: Én azt hiszem, hogy itt egy általános szerepváltás következett be. Mert ha az író továbbra is abban a szerepben tetszelegne, hogy ő vátesz ebben az országban, akkor a mostani körülmények között előbb-utóbb komikussá válna. Ez azonban nem jelenti azt, hogy komikus volt azokban az időkben, amikor mások helyett kellett a politikai előrelátás szerepét vállalnia. De szükséges legalább halványan utalnom az alkat és alkat közötti különbségekre.

Hát azért az elmúlt harminc esztendőben, az ún. puha diktatúra korszakában is voltak olyan írók, akik — az alkatuknál fogva és nem a meggyőződésük miatt — nem tudtak átmenni a politika nyílt színterére, mert ők — hogy úgy mondjam — egy magasabb szférában lebegtetve jelentették meg mindazokat a gondokat, amelyeket a napi politikában a szegény kisembereknek át kellett élni. Én azt gondolom, hogy azok az írók, akik ebben a szférában működtek, kevésbé vannak válsághelyzetben, mint azok, akik nyersebben, politikaközelibben fogalmazták meg a műveiket. Mert az, ami az örök emberi gond volt, és amit egyébként egyik esztétánk úgy jelölt, hogy a bajok valószínűleg mélyebben gyökereznek, mint a rendszerek, ez most is ugyanúgy érvényes. Tehát nem minden író van egyformán válságban. Egzisztenciálisan így, ahogy itt ülünk heten, valamennyien válságban vagyunk. De kétféle egzisztencia van. Egy külső egzisztencia és a szellem egzisztenciája. Az utóbbi értelmében alig hiszem, hogy minden író azt mondja, hogy ő most válságba került azért, mert a rendszer, megváltozván, kihúzott alóla valamit. Én nem érzem, hogy ezért válságban lennék, én igazolva érzem azt, amit mindig is gondoltam, hogy a dolgokat nem a politika szférájából kell megközelíteni, hanem az örök emberi oldaláról. És ha már Domokos Mátyás Németh Lászlót említette és azt, hogy Németh László úgy látta, hogy az író dolga a művészi látélet felvétele az életről, hát bizonyos értelemben ez is alkat kérdése. Van, aki megelégszik azzal, hogy művészi látéletet ad. Németh László például nem elégedett meg vele, mert hiszen ő valamilyen terápiát is javasolni akart. A terápia, az óvatos terápiának a szándéka véleményem szerint ma sem veszett ki az irodalomból, csak a kurzuslások szűntek meg. Tehát a felsőbb, diktatórikus parancsok. De bizonyos fajta terápiajavaslat ma is él az irodalomban, és ezt a terápiát a maga világszemlélete és a megszenvedett élettapasztalata szerint — az esztétika segítségével — mindenki be fogja csempészni a műhelyébe. Itt ül mellettem Parti Nagy Lajos, aki egy nálam ifjabb generációnak a képviselője; kíváncsi vagyok, hogy friss szemmel ő ezt hogy látja.

PARTI NAGY LAJOS: Már amennyire friss ez a szem 38 évesen, bár talán épp az én nemzedékem az, amely e történelmi váltást a „már kész” és „még nem túl kész” helyzetében és állapotában élte meg. Úgy gondolom, hogy a mű vagy legalábbis az írás óhatatlanul, természetesen hordoz valamiféle szándékot a terápiára, ha más nem, az éppúgy-léte, a tisztességes megformáltsága terapeutikus, mégis, itt és a közeljövőben, ha van esélye az irodalomnak, hát az az, hogy pontosan leírja, ami *van*, hogy látéletet ad, diagnózist. Az, hogy Mészöly kifejezésével, gyakorolja a „könyörtelen megértést”. S az, hogy mélyen és valóban elfogadja, végiggondolja végre, amit azért mindig is tudott, hogy ajánlatokat adhat, de ha irodalom, írásművészet akar maradni, neceptet, megoldóképletet nem. Én roppant fontosnak tartom továbbá, amit Anna mondott arról, hogy nagyon és eleve különbözőek vagyunk, évjáratok szerint, életsorsok szerint, írói alkatok szerint, műfajok és írásmódok szerint akár, vagyis azt hiszem, hogy amikor közös és közösisíthető közérzetről beszélünk, nem lehet eléggé hangsúlyozni, hogy ki-ki másként, máshonnan és máshogyan élte meg ezt a váltást, ahogy az elmúlt tíz-húsz-harminc évet is.

KIS PINTÉR IMRE: Csak egyetlen mondatot hadd vessek közbe. Lajos, te mondtad, joggal, hogy a mi igazi feladatunk a diagnózis elkészítése lenne. Márpedig az irodalom és a politika viszonya — legyen bár manapság különlegesen meghatározó — azért mégiscsak közérzetünk egyik lehetséges megközelítése. Nem tartom szerencsésnek a teljes valóságot erre a vetületére leszűkíteni.

DOMOKOS MÁTYÁS: Így van, egyébként nagyon érdekes lehet ez mint probléma, mint megoldandó írói feladat például Csalog Zsolt számára, akinek az egész ars poeticája a tekintetben is különbözik az itt ülő íróársakétól, hogy ő az, aki leginkább megszállottja a valóság látszólag nyers megidézésének, tehát a kérdés az, hogy számára ezek a meg gondolások az anyag formálásában jelen vannak-e, jelentkeznek-e, hogyan jelentkeznek, mit kezd azzal a valósággal, amit kap, hogy annak a formálásában, a közreadásában ez a nagy változás jelent-e valamilyen írói változást.

CSALOG ZSOLT: Már eleve szégyenkezniem kell, mert azt hiszem, hogy én itt egy szélső pont leszek: én messze nem vagyok annyira kétségbeesett helyzetben, mint ahogy illenék lennem. Nálunk arra a kommersz kérdésre, hogy *bogy vagy?*, általában azt illik válaszolni, hogy közép-rohadtul, és aki azt mondja, hogy *köszönöm, jól*, azt hülyének nézik Magyarországon, és általában Kelet-Európában. No, én ezzel szemben azt hiszem, hogy lényegesen jobban vagyok, mint az előttem szólók, és talán tudom is ennek okát adni. Én roppant kíváncsi ember vagyok, tehát minden olyan szituáció, ami elég érdekes, az nekem egy lakható vidék. Én elég tevékeny, aktív ember vagyok, ennek megfelelően ahol tennivalók vannak, ott én nem érzem rosszul magam. Persze ha a dolognak egy második szintjét nézem, akkor egy csomó gond van: hogy például túl gyorsak a változások, az ember kapkodja a fejét. Nem nagyon van idő kimunkálni, kiérlelni a műveket — de azért ez egy olyan tényező, amihez lehet alkalmazkodni. Akkor most nem fogok kotlani évekig egy-egy íráson, hanem egy natúrabb formájában teszem oda, mert én úgy gondolom, hogy az én munkámat a tennivalók határozzák meg! Egyébként hadd mondjam még meg, hogy azért valami berzenkedés van bennem az egész alapkérdésnek az illetén való felvetése ellen: *hogyan érzi magát az író?* Én azt gondolom, persze elsődlegesen magamról, hogy én, ha jól érzem magam, vagy ha rosszul érzem magam, akkor nem mint író érzem magam jól vagy rosszul. Úgy hiszem, hogy az ember sokkal komplexebb lény annál, semhogy meghatározható lenne mint villanyszerelő, mint sertéskereskedő, mint író — és én ehhez az alapállásomhoz nagyon szeretnék ragaszkodni. Íróként van egy féltve őrzött kincsem, az alulnézeti pozíció. Ez teszi lehetővé számomra a világ valamilyen megközelítését, felülről nézve nem tudok vele mit kezdeni. No, ebben szerencsémre következetes tudtam maradni, éppen ezért nem érzem rosszul magam:

TORNAI JÓZSEF: Azt akarom kérdezni ezzel az alulnézettel kapcsolatban, hiszen mindig nagy érdeklődéssel és izgalommal olvastam a dolgaidat, hogy nem volt-e óriási előnyöd? Ugyanis az igazság ki nem mondhatóságának a korszakában a te robbanó erejű igazságaidnak irtózatos vivőereje volt. Olyan energiát kapott pusztán attól, hogy te lelepleztél valamit, az írásod, aminek az előnyével most talán nem fogsz már rendelkezni, mert ilyen frontális hazudozással nem kell szembekerülnöd.

CSALOG ZSOLT: Jóska, ettől nem félek, ne haragudj, nem érzek nagyságrendi különbséget abban, amivel régen kerültem szembe és abban, amivel most.

TORNAI JÓZSEF: Na de te is tabukat törtél, ne haragudj, most nincsenek akkora tabuk!

DOMOKOS MÁTYÁS: Elnézést kérek, hadd tegyem hozzá, Csalog Zsolt optimizmusát igazolandó, azt a pesszimista megjegyzést, hogy a felfedezetlen valóság mindig robban, ha megjelenik az irodalomban. Senki sem mondhatja el közülünk, és itt nemcsak rólunk van szó, hogy megbízható, hiteles, igaz áttekintése van az élet magyar arculatáról és folyamatairól. Tehát amíg ezt valaki föltárja azzal a módszerrel, amely Zsolt írásait jellemezte, akkor ez mindig robbanni fog, akkor is, ha nem ütközik a kimondás tilalmába.

ORBÁN OTTÓ: Az az érzésem, hogy egy kissé félreértették mindannyian, amit mondani akartam. Én ugyanis nem a politika rendszerváltozását tartom itt döntőnek, hanem azt, hogy a mi helyzetünk annyiban változott meg, hogy éltünk egy világban, ahol még a nem politizáló író is azzal próbált meg politizálni, hogy minőséget állított szembe vagy próbált meg szembeállítani a kontrasztelekciónak meg a butaságnak a világával. Most elértünk egy más korszakba, egy sok tekintetben jobb korszakba, és ez a minőség nem tudja érvényre juttatni magát, mert közben a külső körülményei úgy változtak meg, hogy az irodalmi minőségnek nincs igazi következménye. Elvette a pénz a helyét.

JÓKAI ANNA: És nagyrészt elfogyott a közönség is.

ORBÁN OTTÓ: És ha van teljesítmény, ezek miatt a gyakorlati okok miatt kétséges, hogy eljut-e a címzettjéhez. Márpedig ez azért mégiscsak érint mindannyiunkat.

PARTI NAGY LAJOS: Ottónak igaza van, csakhogy van egyszer a külső egzisztenciánk, ami látványosan romlik — folyóiratok, könyvkiadás sbt., unásig tudjuk, hogy e tárgyban miről kéne beszélünk, s beszélünk is nyilván —, s van az a másik, ezt valamelyikötök mondta is, van az előbbinél azért fontosabb belső egzisztencia, s mintha erről, ügyek és dolgok mögött, irodalmi élet és intézményrendszer mögött kevesebbet beszélénk, szinte azt a látszatot keltve, hogy csak ez van, viszony és megélhetés, holott minden kölcsönhatás és meghatározottság mellett külön-külön stratégiánk, íróságunk és személyes felelősségünk ebből a belsőből fakad. Ottlik mondja, hogy az igazság nehézágyúit nem lehet olyan törékeny szerkezetekbe bevonatolni, mint az emberi társadalmak. Azt gondolom tehát, és ahogy alakulnak a dolgok, egyre inkább azt gondolom, hogy butaság, kontraszelekció, ha immár más szín alatt is, volt, van és lesz, vagyis állampolgárként is és íróként is egyedül a minőséget lehet vele szembeállítani, ezt viszont kell, a minőségi munkát, függetlenül attól, bármilyen nehéz is, hogy mennyire romlottak és nehezedtek meg a körülmények. Pokoli nehéz, de tudomásul kell venni, hogy nekünk ez jutott és ez jut: „körülmények”. Bartókot megkérdezték egyszer, a 30-as évek közepén, hogy hát hogy lehet ma komponálni, tanár úr? „Sehogy — felelte. — De azért az ember dolgozik.”

JÓKAI ANNA: Igen, én úgy gondolom, ez egy újfajta heroizmus, amibe belekényszerül az író, bármilyen erősnek tetszik ez a szó, egy olyanfajta heroizmus, hogy mindennek ellenére azt csinálja, amit csinálnia kell, sokszor abban a tudatban, hogy valóban, ahogy Ottó is mondta, nem jut el esetleg a címzetthez. Erről nekem egy kicsit szélsőséges véleményem van, mert úgy gondolom, hogy az embernek minden olyan sora, amit leírt, valamilyen módon az emberi szellemi közegben benne marad. Egy szféra lengi körül a Földet, az úgynevezett nooszféra, amibe a szellemi teljesítmények beíródnak. És amikor azt mondjuk, hogy szerepváltás történt, akkor ezt én nem úgy értelmezem, semmiképpen sem úgy, hogy most itt téblábol a szellem embere, az író, és nem tudja, hogy mit kezdjen magával, hanem hogy arra a helyre kell lépnie, amelyik magasabb hely, mint ahol a múltban állt, és akkor már nem szerepe van, nem maszkot hord, hanem azonosul azzal, ami az életfeladata.

KIS PINTÉR IMRE: Szeretnék még visszautalni és ahhoz kapcsolódni, amit Parti Nagy Lajos mondott, hogy itt butaság és kontraszelekció mindig volt, van és lesz. Talán mégsem szabadna ilyen nagyvonalúan összemosni éppen a legfontosabb dolgokat, nevezetesen, hogy a Prokusztesz-ágyba kényszerített, illetve a saját törvényei szerint alakuló szellemi élet között van némi különbség. Igaz, nálunk az utóbbi évtizedekben kevésbé látványosan, mondhatni, álcázva erőszakolták meg a kultúrát Aczél György sajátos és a maga módján zseniális módszereivel. Az eredmény nem is maradt el, s amikor irodalmunk struktúrátlanságát az elmúlt negyven év bűnének neveztem, tulajdonképpen erre céloztam. Aczélék például úgy 1972 körül megszüntették az ideológiai tabukat a könyvkiadásban. Egyrészt minden jelentős író szóhoz juthatott, aki addig nem, másrészt nem engedték meg a művekről, az irodalomról való tiszta beszédet, nem engedték a műhelyek felnövekedését, gondoljunk csak a kirívó példákra: a Kritika, a Mozgó Világ, a Tiszatáj szétrombolására. Ezért az a fajta strukturálódás, ami az irodalomban lényegében a nagy egyéniségek, a nagy öregek kihalásáig látenszen működött, és meghatározta valamiképpen az irodalom térképét, ez már az új nemzedékek jelentkezésével spontán módon nem alakulhatott ki. Már a hatvanas évek közepétől kezdenek összekavarodni az irodalmi törésvonalak és tendenciák, az új eseményekről a szélesebb közvélemény nem kaphat hiteles tájékoztatást. Nem utolsósorban azért, mert aminek kellene, éppen az a bizonyos belső szelekció nem működik, nincsenek olyan műhelyek, amelyek önmaguk választják ki a legelső és legerősebb tehetségeiket, mert minden fórumot manipulálnak. Így aztán sok esetben ma sem tudunk szót érteni egymással, nem születtek meg az irodalmi tények feldolgozásához nélkülözhetetlen viszonyítások, nincsenek meg azok a közös fogalmak, amik bizony 1949 előtt megvoltak.

DOMOKOS MÁTYÁS: A minőség érvényesítéséhez és a minőség címzetthez való eljuttatásához feltétlenül szükség volna arra, amit Kis Pintér Imre mond, de ezzel kapcsolatban hadd jegyezzem meg, hogy van ennek egy belső, immanens erkölcsé is. Eszembe jut az, amit Hatvany Lajos mondott öreg korában; egyszer kesernyésen megjegyezte, hogy hát milyen az én szerencsém, egy idő óta azok írnak jót, akiket egyébként nem szeretek. De volt szíve elismerni ezt a jót. Tehát megvolt benne a kritikusi megvesztegethetetlenség, miközben tele volt indulattal és elfogultságokkal, és amikor itt arról beszélünk, hogy az írók hogyan érzik magukat — természetesen ez némileg függetlenül is szemlélhető attól, hogy mint magánember hogy érzi magát valaki —, ennek ezer összetevője van, és én azt tapasztalom, hogy van valamiféle, számomra nehezen értelmezhető dermedés is a magyar irodalmi életben ma. Hadd hivatkozzam itt Csoóri Sándor most megjelent könyvének, a *Nappali boldnak* egyik írására (ez az írása egyébként még a szabadság előtti időszámításban született), ebben Csoóri azt írja, hogy „a beszélgetések a mi legszabadabb műveink, mert a szájunkat nem cenzúrázta senki. Kimondtuk, amit gondoltunk és éreztünk, némelykor még azt is, ami csak sejtés volt, csak testben visszhangzó előérzet. Ihletettek is inkább ezek a szóbeli monológjaink voltak, mert írásban — az írás természetes fegyelmén túl — ott ólálkodott agyesejtjeink között a megfontolás: rendítjük meg, de ne sodorjuk el a korlátokat!” Nos, az idő elsodorta a korlátokat, ugyanakkor szóban és írásban is ott vannak a hallgatásnak a foltjai, akármerre nézünk. Nem tudom, hogy miért, de tudom, hogyha ez egyáltalán igaz, ennek mélyebb oka van, mint a politika, nem lehet beleszorítani a változás politikai kategóriáiba, és ezt nem feledtetheti az sem, hogy ugyanakkor nagyon hangos politizálás is folyik bizonyos írók részéről és bizonyos fórumokon; itt, azt hiszem, az írás összes külső, belső feltételének az újratisztázásáról is szó van, és annak elfogadásáról, hogy mi az, ami szerint ezt a mesterséget vagy szakmát mégis művelni kell.

JÓKAI ANNA: Itt nem beszélünk még arról, amit éreznünk kell naponta, és amire Domokos Mátyás most célzott, Csoóri Sándort idézve, hogy nekünk voltak jó beszélgetéseink, és akkor voltak jó beszélgetéseink, amikor minden nagyon rossz volt körülöttünk. És most, amikor lehetnének jó beszélgetéseink, nagyon kevés az őszinte és jó eszmecsere. Nekünk egymással is van nem elszámolni, hanem megérteni valónk. Sok esetben olyan toleranciahiányban szenvedünk, ami nem válik dicsőségére a mai íróársadalomnak.

ORBÁN OTTÓ: Én egy olyan pesszimista vagyok, aki mostanában naponta írok egy verset, vagy néha naponta kettőt...

JÓKAI ANNA: Isten tartsa meg ezt a pesszimizmusodat!

ORBÁN OTTÓ: Tehát amikor én a rosszkedvről beszélek, én arról beszélek, hogy eddig ott ült az író fején a világ, és most örülnék neki, hogyha nem ülne ott a régi világ helyett valami új teher, a pénzé, a gazdasági szerkezeté, hogyha a fene tudja, minek a terhe nem nyomná vissza a torkába a szót.

JÓKAI ANNA: Én ebben vagyok pesszimista, hogy az, ami következik, az minden tekintetben olyan lesz, hogy a pénznek nagyon nagy szerep fog jutni.

DOMOKOS MÁTYÁS: Talán nemcsak a pénznek. Hanem én meg ebben realista vagyok, azt gondolom, hogy az irodalom élete, főleg Kelet-Közép-Európában, mindig meg van rakva olyan súlyokkal, amelyek nem „pálmanövélő” céllal rakódnak rá az irodalomra.

KIS PINTÉR IMRE: Én persze elsősorban szerkesztőként nézem a dolgokat, tehát ha akarom, ha nem, mindenképpen törődnöm kell a külvilág ügyeivel. Részben te is szerkesztő vagy, s ebbéli minőségemben aligha hagyhatod figyelmen kívül a súlyos gondokat. Tehát ilyen értelemben azért mégsem annyira mellékesek azok a külső körülmények, amik itt fölvetődtek, vagyis hogy az irodalom odadobása, illetve nemcsak az irodalom, egy kicsit az egész kultúra, az egész művészet odadobása a piacnak és a pártviszályoknak megengedhetetlen. Az az állapot például, hogy egy folyóirat lényegében könyvradományokból él, és nem tud előre tervezni. Másrészt pedig, hogy kicsit a belsőbb körökre is áttérjek: persze hogy mindenki örül, és igen

fontos ez a nagy változás, mondjuk a sajtószabadság, amit mindannyian örömmel élünk meg, de azért ez is eléggé ambivalens, mert ha én jól értettem Ottót, némiképp arra is célzott, hogy a szabadságnak terhe és felelőssége is van, méghozzá olyan, amihez a magyar íróársadalom nem szokott hozzá. Egész egyszerűen nagyon kevesen voltak azok, akik ezt el tudták magukban valahogy rendezni, el tudták, egy kicsit talán megszállottként, viselni. Én azt is megkockáztatom, hogy mesterséges védettségben is élünk, és ebben az üvegbura alatti létben se nagyot nyerni, se nagyot bukni nem lehetett, na de könyörgök, a megoldás azért mégsem az, hogy most egy pillanat alatt a lábadozót benevezzük az olimpiai döntőbe!

TORNAI JÓZSEF: Nagyon érdekes, amit most Imre mondott, mert ebben az új helyzetben olyasmire döbben rá az ember munka közben, vagy a kortársai dolgait olvasva, hogy a korábbi időszakban a szabadság valamiféle teljesen egyöntetű fogalom volt. Úgy értem, hogy a publikáció szabadsága és a benned levő képességnek a szabadsága körülbelül ugyanazt jelentette. Most ez a kettő elválni látszik, mert hiszen egészen más a publikációs lehetőség, mint a tehetség, amellyel az egész emberi létezéssel kell szembenézni, és nem csupán egy hatalommal, amely valamiféle tiltótáblákat állít eléd, tehát a dolog ilyen szempontból sokkal izgalmasabb és sokkal emberibb, és sokkal természetesebb. Arról persze beszélhetünk, hogy ez most átmeneti állapot, amikor egyrészt az egyik berendezést kivitték, a másikat meg be kell hozni. Szóval ebből is ki lehet indulni, de hát a már „leülepedett” társadalmakban az írónak a szerepe, az teljesen — hogy úgy mondjam — polgári szerep. Én hevesen vitatkoznék magával a *heroizmus* szóval, ahogy Anna ezt most előhozta. Az írónak semmiféle heroizmusra nincsen szüksége, hogy úgy dolgozzék, mint James Joyce és a többi százak. Egyrészt arra a körülírásra, mellébeszélésre és beburkolásra és metaforák és utalások ezerféle használatára, amit a legjobb írók is műveltek, erre semmi szükség nincsen, másrészt pedig arra sincsen szükség, hogy népművelők legyünk. Az irodalom a maga értékével kell hogy hasson, még a népi-nemzeti író se legyen most már népének nagy tanítómestere, hanem kitűnő író!

DOMOKOS MÁTYÁS: Ez azt is jelenti, hogy ez megnöveli az írói vállalkozás belső felelősségét. Mert ha már nem érezheted és nem érzed magad belül korlátozva, akkor annak felelőssége alól senki sem ment föl, hogy mihez kezdesz mint író, és hogyan csinálod meg.

JÓKAI ANNA: Mikor mindent szabad, akkor nekem magamnak kell megszabni, hogy ebből nekem mit lehet. Tehát sokkal nagyobb erkölcsi és szellemi felelősség nehezedik az íróra.

DOMOKOS MÁTYÁS: Nemcsak megszabni, hanem egyáltalán: megtalálni. Hogy nekem mit lehet, hogy az én karakteremnek, az én alkotomnak, az én tehetségem természetének mit lehet, ami egy kicsit, hogy Vas István kifejezését használjam, predestináció is egy író életében, nemcsak szabad elhatározás kérdése.

CSALOG ZSOLT: Sok mindenben most értem meg a magam speciális helyzetét, például abban, hogy ugye én úgyszólván soha nem a magam nyelvén írok, hanem mindig kamuflázs nyelveken; ezért bennem soha nem alakult ki az a bizonyos virágnyelv. Most nagyon sokaknak zavart okoz, hogy tulajdonképpen a kimunkált nyelvüket dobhatják el mindenestül. Egy véletlen, szerencsés körülmény, hogy én ezzel a problémával nem találkozom. A másik pedig egy egészen más természetű dolog. Tekintve, hogy én azokat a szabadságomat korlátozó tényezőket, amelyek a múltban körülvettek, tulajdonképpen nem ismertem el, és — ez ugyan egy kicsit pojácaszerep volt — én megpróbáltam úgy élni, mintha szabad ember lennék; ezért nekem ma, amikor tényleg szabad vagyok, ez nem jelent olyan nagy különbséget.

TORNAI JÓZSEF: Pedig a *mintba* ott volt a mondatodban, ugyanis neked sikerült ez a *mintba*, de, hogy úgy mondjam, mégiscsak tengeralattjáróként kellett akkor szabadnak lenned, tehát mit tudom én, hány tonna víz nyomása alatt, és most ez a nyomás nincs meg. És ez a nagy változás lényege, ettől érezzük rosszul magunkat.

KIS PINTÉR IMRE: Kialakult egy olyan állapot, amikor az egész reflexrendszerünket át kell állítanunk, de ez az átállítás nem sikerül mindenkinek, és akkor az eddigi a hatalom nyomása

ellen gerjedt indulat esetleg átmegy a más véleményűek elleni indulatba, és énszerintem szellemi életünknek ez az egyik rákfenéje, hogy ezeken nem tudunk felülemelkedni. De másfelől hadd mondjam azt, hogy az a bizonyos nyomás, az azért valamiféle kultúrát is kialakított bennünk. Zsolt esete ebből a szempontból valóban rendhagyó, ezt pontosan kifejtette, nekem azonban Kiss Anna verssora jut eszembe, hogy „nehezebb a kádencia, ha keresztben kell figurázni”. Tehát egy picit mindannyian ebben éreztük a virtust, valahogy errefelé próbáltunk ki-támadni.

CSALOG ZSOLT: Ebben nagyon sok igazság van. Valamikor a rendszerváltás napjaiban egyszer csak eszembe jutott **Eörsi Pista**, és akkor a fejemhez kaptam, hogy szent isten, mi lesz most **Eörsi Pistával!** Hát ő az egész írói attitűdjét és emberi lényét egy olyan atmoszférához szabta, formálta egy életen keresztül, ami ha most megszűnik, akkor...

DOMOKOS MÁTYÁS: Úgy is lehetne mondani, hogy mi lesz a várostrom céljait szolgáló ostromlétrával, ha közben összedől a vártorony.

TORNAI JÓZSEF: Bocsássatok meg, de ehhez rögtön hozzáfűzöm, hogy én a politikussá vált íróársaim dolgain, esetén, példáján azt tanultam meg, hogy egy írónak a legnagyobb értéke a maga szubjektivitása. Ugyanis az a baj, hogyha belőlem, íróból foglalkozásszerű politikus lesz, akkor ehhez a szubjektivitáshoz nem ragaszkodhatom többé. Így derül ki az, hogy ami minket tovább élthet, és ezen a tizenötmilliós nyelven valóban képessé tehet arra, hogy valamit mondjunk ugyanezt a nyelvet beszélő embertársainknak, az ennek a szubjektivitásnak a megőrzése. Erre ébredtem rá. Ez az az archimédeszi pont, amibe kapaszkodom, és itt értek egyet Annával is, hogy ezt a szubjektivitást voltaképpen semmi sem zavarhatja meg. Kimondhatom, hogy most fázom, mondhatom, hogy most végtelenül boldog vagyok, és mindent kimondhatok úgy, ahogy abban a pillanatban érzem, minden diplomáciai manipulációt félrevetve.

KIS PINTÉR IMRE: Jóska, ez nagyon szép, de hát azért nem hitetheted el velem, hogy nem érdekel téged, hogy hányan olvasnak, egyáltalán, hogy a műveid eljutnak-e az olvasókhoz, hogy Magyarországon virágzó kultúra van-e, vagy éppen „négy-öt magyar összehajol” alapon néhány tucát, esetleg néhány száz embernek az ügye az irodalom.

TORNAI JÓZSEF: Nincs közöttünk vita, de te már az irodalom szociológiájáról beszélsz.

DOMOKOS MÁTYÁS: Nincs vita, és ez, amit te mondsz, ez fájhat is minden írónak, nagyon fájhat, de mindenre tudok egy kádenciát, ilyen Kiss Anna-szerűt; hadd mondjam erre azt, amit egy sakkvilágbajnok mondott a maga hivatásáról; azt mondta, pedig az egy „eredményorientált” foglalkozás, azt mondta, hogy a munkámért vagyok felelős, a munkám sikeréért nem. Ez nagy bölcsesség. Tudom, hogy az életben ezt megélni érzelmileg egészen mást jelent, de itt szeretnék valamihez kilyukadni, ami énszerintem a mai magyar irodalom életében kitapogatható kórtünet — ez pedig a sértődöttség. Valamilyen furcsa kozmikus vagy nem tudom milyen sértődöttség magára a korra. Mert senkinek sem azt hozta el, amit várt tőle. Ebben ugyan senkinek sincs igaza, csak az érzés maga az igaz.

KIS PINTÉR IMRE: Muszáj még visszatérnem Tornai Jóska közbevetéséhez, miszerint én nem irodalomról, hanem irodalomszociológiáról beszéltem. Nem egészen úgy van. Vannak olyan íróalkatok, mint Hamvas Béla volt, aki mindig és minden körülmények között, úgy, ahogy te ezt ideálisan felfestetted, megírta a műveit, de voltak olyan alkatok, akikről viszont Domokos Mátyás írt a *Lettárbiány*ban, akik éppen ilyen úgynevezett irodalomszociológiai okok miatt nem írták meg a műveiket.

JÓKAI ANNA: Amit Matyi elmondott a sértődöttségről, pontosabban a sértettségérzetről, az nagyon igaz, azt nekem, mostani tisztelnél fogva is, talán még közelebről kell látnom: hogy milyen fájdalek dűlnak az írókban — habár ebben azért magunk is ludasak vagyunk. Azért nem voltunk mi mindig olyan irgalmasak egymáshoz, és nem vagyunk most sem. Engedjétek

meg, hogy ezt mondjam, sok mindent lehetne orvosolni, hogyha nagyobb lenne bennünk az egymás iránti megbecsülés.

ORBÁN OTTÓ: Nekem az lenne a záró megjegyzésem, hogy a sértődés csakugyan kozmikus, de nemcsak az író van megsértve a korra, mert nem azt hozta, amit várt, a kor is meg van sértve az íróra, amiért az író nem boldog. Lenne egy ajánlatom. Ne nehezítsük meg egymás dolgát, és próbáljuk meg egymást egy kicsit segíteni, azzal, hogy nem tesszük tönkre egymás létfeltételeit.

JÓKAI ANNA: És kinek-kinek a maga érvényes szubjektivitása senkit nem jogosíthat fel arra, hogy a másik érvényes szubjektivitását ne méltányolja, ne próbálja meg szeretni, de legalább becsülni.

TORNAI JÓZSEF: Ennek a Domokos Matyi által említett sértődöttségnek van egy egészen furcsa másik oldala is. Irodalmunkban úgynevezett nagy szimbolikus írók is vannak. Még mindig léteznek szakrális nevek a magyar irodalomban, akiknek a műveivel kapcsolatban sem kritika, sem vélemény, sem valamilyen fajta igazi emberi vagy írói viszony nem létezhet. Ez a helyzet viszont, amibe most kerültünk, sokkal demokratikusabb annál, hogysem itt bárki ilyesféle emberfölötti lényként lebegessen az irodalom fölött. A jelenséget én nagyon antidemokratikusnak érzem. Az író legyen ugyanolyan modern citoyen, mint bármelyik más polgártársa, így kell egymásra néznünk.

DOMOKOS MÁTYÁS: Jóska, amikor én a sértettséget, mint kozmikus lelkiállapotot szóba hoztam, egyszerűen arra gondoltam, hogy az a változás, ami végbemegy Magyarországon, és nemcsak Magyarországon, az valamiképpen igazolt és hitelesített minden tisztességes írói törekvést, de nem járt együtt másvalamivel, amit az írók esetleg még elvártak volna. Hogy ez jogos volt-e vagy jogtalan, ennek az elemzésébe talán nem is érdemes belemenni, mert minden történet másfelé vezet, máshonnan indul el.

KIS PINTÉR IMRE: Bármilyen optimistán zárjátok is ezt a beszélgetést, én azért két dolgot szeretnék még megjegyezni. Kiegészítendő azt, ami az eddigiekből is kiderült, hogy korántsem tartom ennyire rózsásnak jelenlegi helyzetünket. Ugyanis sehol sem találok azokat a bizonyos nagy egyéniségeket, a Babits-, Kosztolányi-, ne adj' isten Ady-formátumú, hiteles tekintélyeket. Voltak és most is vannak rendkívüli tehetségek, de az is a hazudni év bűne, hogy nem nőhettek föl a *nyilvánosság előtt*. Egész egyszerűen azért, mert hazudni ugyan nem kellett feltétlenül, de a teljes igazságot sem lehetett kimondani. Márpedig nélkülnem lehet életművet felépíteni, nincs az a zseni, aki ettől nem sérül. Ez az egyik. A másik pedig az, amit általános sértődöttségünkről szólva emlegettetek, ami szerintem enyhe kifejezés, voltaképpen kommunikációhiányos helyzetünk eufémisztikus elnevezése. A magától értetődő okot itt én abban látom, hogy létezett egy elemi, belső szolidaritás, amit úgy-ahogy mindenki vállalt a jobbak közül, és azt védve, annak a fedezékében nem konfontrálódtak az eleve eltérő vélemények. Most ez megszűnt. Az elintézetlen ügyek és viták pedig hirtelen és sok hiúsággal, emberi gyarlóságokkal terheltlen törnek felszínre, kontroll nélkül alakulnak ki csoportok, klikkek: nemegyszer értelmetlenül és önpusztítóan is újratermelve a rossz szellemi közérzetet.

DOMOKOS MÁTYÁS: Azt gondolom, abban kell bízunk, hogy előbb-utóbb elérkezik a kritikus felelős szabadsága is, amely megpróbál ezekben a kérdésekben rendet tenni. Befejezésül azt mondhatom, hogy amikor leültünk ehhez a kerekasztalhoz, már akkor gyanítottam, hogy a műsor címében feltett kérdésre nem tudunk szabatos választ adni. De sokat elmondunk abból, hogyan érezhetik magukat az írók. Ez a beszélgetés éppen ezáltal lesz igaz és hiteles, talán a maga töredékes voltában is, hogy mindenki másképpen érzi magát, de a szándék, ami ide ültetett bennünket, az közös, mert amennyiben a műveken keresztül közügygyé és közérzet-té válik, valahogyan a magyar irodalom céljait és gazdagságát szolgálja. És azt, hogy valamit a mi korunk írói is el tudjanak mondani abból, hogy milyen volt, milyen is az élet a 90-es években Magyarországon egy olyan nagy változás sodrában, amelynek a végét senki sem láthatja.